

**ЗДАТНІСТЬ ПРАЦЮВАТИ В УМОВАХ КОНФЛІКТУ –
ВАЖЛИВА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЮРИСТА****ABILITY TO WORK IN CONFLICT – IMPORTANT COMPETENCY OF A LAWYER****Лазур Я.В.,***доктор юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Карабін Т.О.,***доктор юридичних наук, доцент,**завідувач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Актуальність проблеми, порушеної в статті, пов'язується з реформуванням вищої юридичної освіти, яке здійснюється на даний час в Україні. Удосконалення правничої освіти пов'язується зі зміною підходів до мети навчання та переходу до компетентнісних показників. Метою статті є аналіз окремої компетенції (здатності працювати в умовах конфлікту), якої набувають студенти в процесі здобуття вищої юридичної освіти, та її відповідність вимогам, які висуває середовище правозастосування. Ця компетенція є необхідною ознакою для випускника юридичного вузу або факультету, вона може набуватися під час вивчення різних курсів на юридичному факультеті, оскільки її формування пов'язується здебільшого з формами навчального процесу, а не зі змістом освітньої складової частини. У статті йдеться здебільшого про форми навчального процесу та їхній вплив на формування здатності вирішувати проблеми в умовах конфлікту.

Проаналізовано традиційні форми навчання, як-от лекції та практичні заняття у формі обговорення наперед заданих проблем, що не розвивають у студентів навички до роботи в умовах конфлікту. Практичні ж заняття за студентської взаємодії здатні формувати змагальні конфлікти в аудиторії. Прикладом таких форм можуть бути заняття з розподілом ролевих позицій, забезпечення змагальності між студентами в представленні виграшних позицій власної аргументації й акцентуванні уваги на слабких місцях позиції інших учасників процесу, робота в студентських юридичних клініках тощо.

Ключові слова: компетентність юриста, юридичний конфлікт, форми навчання, лекційні заняття, практичні заняття.

Актуальность проблемы, поднятой в статье, обусловлена реформированием высшего юридического образования, которое осуществляется в настоящее время в Украине. Совершенствование правового образования связывается с изменением подходов к цели обучения и переходом к компетентностным показателям. Целью статьи является анализ отдельной компетенции (способность работать в условиях конфликта), которая приобретает студентами в процессе получения высшего юридического образования при его соответствии требованиям, которые выдвигает среда правоприменения. Эта компетенция необходима для выпускника юридического вуза или факультета, может приобретаться при изучении различных курсов на юридическом факультете, поскольку ее формирование связывается преимущественно с формами учебного процесса, а не с содержанием образовательной составляющей. Поэтому в статье идет речь в основном о формах учебного процесса и их влиянии на формирование способности решать проблемы в условиях конфликта.

Проанализированы такие традиционные формы обучения, как лекции и практические занятия в форме обсуждения заранее заданных проблем, которые не развивают у студентов навыки работы в условиях конфликта. Зато практические занятия при студенческом взаимодействии способны формировать соревновательные конфликты в аудитории. Примером таких форм могут быть занятия с распределением ролевых позиций, обеспечением сопоставительности между студентами в представлении выигрышных позиций собственной аргументации и акцентировании внимания на слабых местах позиции других участников процесса, работа в студенческих юридических клиниках и др.

Ключевые слова: компетентность юриста, юридический конфликт, формы обучения, лекционные занятия, практические занятия.

The relevance of the problem actualized in the article is associated with the reformation of higher legal education that is taking place now in Ukraine. Improvement of legal education relates to the change in approaches to the goal of education and transition to competency-based indicators. The purpose of this paper is to analyse a separate competency (ability to work in conflict), which is achieved by students in the process of getting a higher legal education, and its correspondence to the requirements put by the law enforcement environment. This type of competency is a necessary characteristic of a graduate of legal HEI or faculty and can be achieved when taking various courses in the law faculty since its formation is associated primarily with forms of educational process but not with the content of the educational component. Accordingly, the article deals mainly with forms of the education process and their influence on the formation of ability to solve a case in terms of conflict but not with the matter of educational component.

The article analyses traditional forms of education, such as lectures and practical ones in the form of discussing pre-specified problems, which don't develop students' abilities to work in conflict. Instead, practical studies along with students' interaction should form general competitive conflicts in the audience. An example of such forms would be lessons with the distribution of role positions, ensuring competition among students in presenting winning positions of their own argumentation and focusing on the weaknesses of the position of other participants, work in student legal clinics etc.

Key words: competency of lawyer, legal conflict, forms of education, lectures, practical classes.

Вступ. Нині немає жодних сумнівів у тому, що юридична професія є повсюдною і надзвичайно впливовою в усіх напрямках реформування та розвитку української державності. Фахівці-юристи здійснюють свою професійну діяльність не тільки на посадах, які належать безпосередньо до юридичних професій, а саме як адвокати, нотаріуси, судді, працівники правоохоронних органів тощо. Значна частина юристів прикладають свої, здобуті у вищих знання, на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування, на виборних посадах, у громадських структурах, які займаються правозахисною діяльністю й іншими напрямками громадського впливу на суспільний розвиток. Отже, розвиток держави й успішність реформ, які нині здійснюються в Україні, багато в чому залежать саме від рівня й якості освіти правника.

Водночас варто погодитися з тим, що наявна модель юридичної освіти, яка дісталася нам у спадок від радянського минулого і не реформована дотепер, не є достатньо ефективною щодо підготовки студента до розуміння та роботи в умовах сучасного правового регулювання суспільних відносин. Динамічність регулювання суспільних відносин усередині нашої держави ускладнюється ще й загальними глобалізаційними процесами, які позначилися також на правовому середовищі, в якому майбутні випускники будуть працювати. Їм недостатньо володіти національною правовою матерією досконало, вони повинні добре знати міжнародне матеріальне право, а також його застосування. На всі ці й інші виклики сучасності вища юридична школа повинна належним чином реагувати.

Про необхідність реформування вищої освіти загалом мова ведеться активно вже приблизно два десятиліття у різних колах та з різною аргументацією. Хоча проблеми, що порушуються, здебільшого стосуються інтеграції вищої освіти України до європейського простору вищої освіти та запровадження кредитної трансферно-накопичувальної системи в контексті Болонського процесу. Цьому питанню присвячено багато конференцій, семінарів, симпозіумів та наукових досліджень [1].

Варто зазначити, що останнім часом активізувалася наукова дискусія щодо необхідності та напрямів реформування саме вищої юридичної освіти [2]. Цього року це питання стало предметом окремого випуску центрального фахового журналу «Право України», а також предметом активної законопроектної роботи, що втілювалася у двох законопроектах стосовно вищої юридичної освіти, які перебувають на обговоренні у Верховній Раді України [3].

Мета та завдання. Що ж саме стало предметом обговорення? На яких питаннях зосереджена увага і що саме стало поштовхом до активізації такої дискусії?

Однією з основних проблем, на яку звертається увага, є відсутність гармонізації кваліфікаційних вимог (у частині знань і первинних навичок), що висуваються академічним товариством та професійним середовищем під час підготовки юристів [4, с. 15]. Слабкий зв'язок вищої юридичної освіти

з ринком праці призводить до наявності вакансій на ринку праці серед юристів, які не заповнюються потенційними працівниками, колишніми студентами, оскільки потреби роботодавців щодо кваліфікаційних вимог суттєво відрізняються від наявного рівня, набутого випускниками, власниками дипломів із кваліфікацією «юрист». Це стосується, безумовно, як знань, так і первинних навичок.

Що стосується глибини знань та обсягу інформації, яку студент повинен засвоїти в процесі навчання, то ми їх торкатися в цій статті не будемо. Про потребу в оновленні навчальних планів, посиленні орієнтації на європейське право, встановленні єдиних стандартів юридичної освіти в цій статті мова вестися не буде, оскільки саме ці питання достатньо висвітлені у відповідних джерелах [6]. Метою статті є аналіз окремої компетенції (здатність працювати в умовах конфлікту), якої набувають студенти в процесі здобуття вищої юридичної освіти та її відповідності вимогам, які висуває середовище правозастосування. Підтримуємо позицію, що той самий навчальний курс може створити умови для набуття особами, які навчаються, різних компетенцій, що відповідають меті навчання за цим курсом [6, с. 128]. Тому надалі буде йтися здебільшого про форми навчального процесу та їхній вплив на формування компетенцій, а не про зміст освітнього складника.

Методи дослідження. Що не так чи не те в тому, як навчають на юридичних факультетах? Це питання турбує і викладачів вузів, і студентів, і роботодавців, і, безумовно, владних суб'єктів, до компетенції яких належить контроль за якістю освітніх послуг.

Нині вивчення права в більшості вузів студенти здійснюють через процес колективного навчання, через засвоєння лекційного матеріалу, повторення матеріалу та публічні виступи на семінарських заняттях, через проходження окремих видів практики. Такі форми навчання є корисними та дієвими, оскільки сприяють розвитку в студентів структурного мислення, логічного викладу думок та суджень, активному вивченню професійної лексики тощо. Саме такий процес пізнання змушує їх розуміти й усвідомлювати, як юристи повинні аналізувати проблеми, відрізняючи те, що є суттєвим та визначальним, від того, що таким не є, аналізуючи, зокрема, поставлені питання від загального до особливого, а також навпаки, застосовуючи отримані знання до гіпотетичних справ. Саме так організована юридична освіта, навколо студентських взаємодій у межах аудиторій, формує у студентів здатність мислити як юристи.

Проте багато вчорашніх випускників, які навчилися «мислити як юристи», не володіють належними практичними навичками та компетенціями. Компетенції, як зазначається, являють собою динамічне поєднання знань, розуміння, навичок, умінь та здатностей [7]. Деякі зі студентів потребують більшого досвіду з підготовки та написання документів, спілкування, доведення своїх аргументів у конфліктній ситуації. Тобто, навчившись думати як юрист, не завжди випускник має достатні навички і діяти як юрист. Звісно,

випускник-магістр юридичного факультету ніколи не зможе зрівнятися в практичних навиках із правником, що практикує, проте юридична освіта повинна стати достатньою базою для самостійного розвитку та самонавчання. Що ж стосується ролі викладача, то цілком погоджуємося з думкою, що він повинен допомогти розвинути компетенції, що сприятимуть адаптації і постійному навчанню вже після завершення університету й отримання диплома [8, с. 77].

Варто також зазначити, що дана проблема є не тільки в українському освітньому просторі. Так, як зауважується в закордонних дослідженнях із питань юридичної освіти, поява означеної проблеми пов'язується із запровадженням науковості у вищу освіту та професію. Але водночас, якщо завданням, наприклад, медичної освіти іноземних країн є випуск лікарів, то в результаті підвищення науковості юридичної освіти вона стала продукувати, як стверджується, професорів права [9, с. 74].

Результати. Як вважаємо, однією з найбільш важливих та невід'ємних професійних компетенцій юриста є його здатність ефективно вирішувати юридичні питання в умовах конфлікту. Якщо недостатність практичних навичок зі складання процесуальних документів може бути усунута в досить короткі строки самостійно, то деструктивний вплив конфлікту на зміст роботи юриста може стати перепорою для ефективного виконання професійних обов'язків.

Тут варто проаналізувати, стосовно яких посад є законодавча вимога щодо наявності вищої юридичної освіти, тобто, відповідно, на зайняття яких посад націлені студенти юридичних вузів та факультетів.

Узагальнені дані стосовно вимог законів України щодо наявності вищої юридичної освіти для обіймання певних посад містяться на сайті Міністерства освіти України [10]. У даному джерелі зібрана інформація щодо більш як 50 посад, серед яких адвокат, помічник адвоката, суддя, помічник судді, нотаріус, помічник нотаріуса, керівники та працівники юридичних служб підприємств, органів влади, саморегульованих організацій, арбітражний керуючий, прокурор, слідчий, державний та приватний виконавець, керівник відділу державної реєстрації актів цивільного стану, дільничний інспектор міліції, директор Координаційного центру з надання правової допомоги, фахівець з організації охорони та інші посади.

Навіть поверхневий аналіз змісту повноважень та професійних обов'язків перелічених видів посад дає змогу зробити висновок, що тією чи іншою мірою кожен із них дотичний до конфліктів та конфліктних ситуацій різного роду. Меншою мірою конфліктність проявляється в діяльності, наприклад, нотаріуса, працівника відділу державної реєстрації актів цивільного стану. Нотаріуси, які працюють в державних нотаріальних конторах або приватно, вчиняють нотаріальні дії в Україні, працівники відділу державної реєстрації актів цивільного стану забезпечують організацію та здійснення державної реєстрації актів цивільного стану у відповідних реєстрах. Тому професійна діяльність юристів у такому напрямі мало пов'язана з конфліктним середовищем.

Однак професійна успішність більшості інших напрямів залежить від вміння особи врегулювати конфліктну ситуацію. Насамперед це стосується осіб, діяльність яких безпосередньо пов'язана з різними видами судочинства: адвокат, суддя, прокурор, також тих, які в окремих випадках звертаються до судових та позасудових правових засобів вирішення спорів про право: керівники та працівники юридичних служб підприємств, органів влади, саморегульованих організацій, арбітражний керуючий та ін. Саме під час реалізації повноважень, прав та обов'язків такими суб'єктами наявні юридичні конфлікти як протилежності суб'єктів права з різними, часто протилежними правовими інтересами (позивач – відповідач), що виникають у зв'язку із реалізацією, застосуванням або тлумаченням права.

Навіть більше, юристи на окремих категоріях посад стикаються із правовими конфліктами особливо гострого гатунку, які зумовлені адміністративними та кримінальними правопорушеннями. Це слідчі, працівники поліції, служби фізичного захисту й інші. Гострота саме таких конфліктів, їхня небезпечність і вимоги до їх вирішення в часовому й якісному аспектах зростають у разі порівняно з іншими.

Також варто звернути увагу на те, що нещодавні зміни до низки процесуальних кодексів, як би парадоксально це не звучало, зумовили також зміну компетенційних вимог, що висуваються до судді. Мається на увазі введення можливостей проведення врегулювання спору за участю судді без звичного судового процесу [11]. Зокрема, таке врегулювання проводиться за участю судді до початку розгляду справи по суті у формі спільних нарад. Завдання судді в цьому разі полягає в спрямуванні проведення врегулювання спору для досягнення сторонами примирення.

Отже, можна зробити висновок, що здатність вирішувати справу в умовах конфлікту є необхідною характеристикою та компетенцією випускника юридичного вузу або факультету. Тому зміна освітньої парадигми, яка здійснюється під впливом глобальних тенденцій, а також інтеграційних процесів, повинна супроводжуватися забезпеченням також педагогічної складової частини заради покращення навчального досвіду студентів та підвищення конкурентоспроможності під час працевлаштування.

Виходячи з наведеної аргументації, варто проаналізувати, чи звичайні форми і методи навчання у вузі дають змогу адаптуватися студенту-юристу до конфліктних ситуацій та розвинути навички вирішення проблем.

Традиційно в українських вишах фахівців у галузі права навчають, використовуючи здебільшого такі форми навчання, як лекції та семінарські заняття. Лекційна форма є основною під час передачі доктринального, добре структурованого та логічно впорядкованого правового знання від лектора до студентів. Лекції знайомлять студентів із кращими прикладами публічних виступів та промов, а також поведінки перед публікою. Про роботу в умовах конфлікту тут ітися, звісно, не може. Лектори навіть не завжди задіюють аудиторію до взаємодії чи спілкування, однак

у будь-якому разі лекційні заняття є для студентів прикладом виокремлення основної інформації із загальної масиви та її належної демонстрації на публіці.

Другою найпоширенішою формою навчання є проведення практичних семінарів, тобто обговорення наперед заданих питань, проблем, актів тощо. Робота на практичних заняттях є колективною в сталих групах. Важливість даного виду занять полягає в тому, що на додаток до структурного мислення студенти здобувають навички критичного мислення в процесі обговорення правових питань і аналізу протилежних думок.

Але такий вид занять також не розвиває навички в студентів до роботи в умовах конфлікту, оскільки, розв'язуючи юридичні завдання, аналізуючи судові рішення, студенти застосовують правові норми до гіпотетичних сценаріїв. Конфліктність тут може вимальовуватися між позитивною нормою та практикою її застосування, матеріальною нормою та нормою процесуальною. Однак це не стосується соціального правового конфлікту. У межах обговорень на семінарських заняттях зазвичай розвивається дискусія, ціллю якої є правильне тлумачення чи застосування норми, а не вирішення проблеми. Крім того, змагальності зазвичай у студентській аудиторії не формується.

У зв'язку з наріканнями на якість підготовки юристів в Україні значні зусилля викладачів спрямовані на покращення освітніх послуг, що виявляється в удосконаленні навчальних програм, введення нових курсів, що зосереджують увагу на міжнародному та європейському праві, міждисциплінарних проблемах праворозуміння. Нерідкими є також ініціативи, спрямовані на розширення форм навчання. Зокрема, використання судової практики стає звичним явищем під час вивчення галузевих дисциплін не тільки процесуального спрямування. Розв'язання клаузул, як слушно зазначено прихильниками такого методу навчання, сприяє процесу активного мислення, обмірковування, наведення аргументів, ознайомлення із чинним законодавством і вивчення реальної судової практики [12, с. 280]. Проте колективне вирішення заданого завдання, групове обговорення аргументації суду в окремих справах не формує в студента досвіду роботи в умовах конфлікту.

В окремих вузах для підвищення якості практичних занять обирають таку форму, як виїзні практичні заняття [13, с. 271], під час яких студенти наочно знайомляться з роботою відповідного органу чи установи, спілкуються із практичними працівниками у форматі «запитання – відповідь», можуть виявити особливості галузевого правозастосування. Такі заняття надзвичайно корисні для студента, оскільки, окрім навчання, сприяють також тому, щоби студент міг краще зорієнтуватися в майбутній професійній кар'єрі та працевлаштуванні. Проте проблему, порушену нами вище, вирішити не можуть. Те саме стосується онлайн-семінарів, вебінарів тощо.

Як здається, практичні заняття в процесі підготовки юриста повинні, крім усього іншого, також за студентської взаємодії формувати змагальні конфлікти в аудиторії. Форми навчання, які використо-

вуються, мають бути спрямовані на визначення переможців та переможених.

Прикладом таких форм можуть бути заняття з розподілом рольових позицій: сторони конфлікту – суддя, владний суб'єкт – скаржник, правопорушник – особа, уповноважена складати протокол про адміністративні правопорушення. Такі форми організації та проведення практичних занять зрічні насамперед для вивчення процесуальних галузевих дисциплін, а також окремих розділів матеріального права, що містить процедурний складник. Тут можна задіяти всі ролі, зокрема і роль судді в конфлікті, третіх осіб тощо.

Для освоєння теоретичних питань матеріального права конкуренція може сприяти встановленню істини: процес комунікації в такому разі повинен відображати змагальність між студентами в представленні вирашних позицій власної аргументації й акцентуванні уваги на слабких місцях позиції інших учасників процесу. Викладач у такому разі є арбітром, який виносить остаточне рішення, ураховуючи здатність студентів диференціювати та використовувати ті аргументи, які сприяють виграшу.

Модифікацією наведеної форми є заміна викладача «експертом» або «групою експертів» зі студентського середовища. Зокрема, так званий «експертний диспут» передбачає формування трьох груп студентів, одна з яких висвітлює відповідь на запитання чи розв'язок завдання, а дві інші надають експертний висновок з акцентом на позитивні досягнення, правильні відповіді (один студент чи група) й недоробки, спірні питання, помилки (другий студент) [13, с. 277]. Такий вид роботи дозволяє не тільки змодельовати конфліктну ситуацію, а й залучити більше студентів-учасників.

У спеціальній літературі висловлюється думка, що такі методи навчання, їх процес та результати завжди повинні бути ретельно розібрані і пояснені учасникам. Під час використання таких форм навчальної роботи викладачеві треба відстежувати емоційний стан учасників, ступінь їхнього інтелектуально-аналітичного й емоційного заглиблення в матеріал, роль тощо, щоби не нашкодити, не привести учасників до заглиблення в самоаналіз або до конкурентно-ворожого ставлення один до одного осіб чи груп осіб, які відіграють ролі учасників конфлікту, не дозволити змодельованому конфлікту перейти в реальний, підтримувати їх на рівні здобуття навчального досвіду [6, с. 128].

Проте, як здається, більш переконливою є думка, що, як би це іронічно не звучало, саме така антагоністичність та конфліктність під час проведення занять у групах зі студентами-юристами, крім того, що виробляє досвід змагальності, ще й сприяє формуванню культури поваги до протилежної думки [14]. Навіть більше, такі форми роботи добре сприймаються студентами, які безпосередньо пов'язують їх з реальною практичною роботою юриста.

Однією з таких форм навчання, які практикуються в юридичних вузах та на юридичних факультетах, є це робота в студентських юридичних клініках. Тут зазвичай студенти можуть отримати перші практичні навички роботи за спеціальністю. Безумовно,

цінність роботи в клініці полягає передусім у можливості практично застосовувати знання, вибудувати стратегію вирішення проблеми, поставити мету і завдання, визначити засоби, будувати план дій для отримання бажаного результату в складних справах, готувати юридичні документи – від письмової відповіді на запитання клієнта, скарг в органи державної влади та місцевого самоврядування до позовів. Однак робота в клініці – це також і досвід роботи в умовах реального правового конфлікту та перший досвід вирішення конфліктної проблеми. У таких умовах разом із застосуванням професійних знань так само важливими є навички спілкування із клієнтом, застосування знань професійної етики юриста.

Саме із цих причин під час викладання окремих дисциплін та курсів юридичного спрямування подекуди більш ефективним є залучення юристів-практиків, які іноді можуть краще навчити вирішенню проблем, що з'являються на практиці в конфліктному середовищі, ніж вузівські викладачі.

Висновки. Отже, метою правничих освітніх програм є розвиток різного роду компетенцій, яких

потребує професійне середовище правозастосування. Однією з важливих та невід'ємних професійних компетенцій юриста на більшості посад є його здатність вирішувати правові проблеми та діяти в умовах конфлікту. Тому форми і методи навчання у вузі повинні сприяти формуванню в студента-юриста вміння адаптуватися до конфліктних ситуацій та розвинути навички вирішення проблем.

Такими формами проведення практичних занять мають стати заняття з розподілом ролевих позицій сторін юридичного конфлікту: сторони процесу – суддя, владний суб'єкт – скажчик, правопорушник – особа, уповноважена складати протокол про адміністративні правопорушення. Конкурентне середовище в умовах студентських взаємодій в аудиторії може також відображати змагальність у представленні виграшних позицій власної аргументації й акцентуванні уваги на слабких місцях позиції інших учасників процесу. Наведене не тільки виробляє досвід змагальності, але водночас сприяє формуванню культури сприйняття та поваги до протилежної думки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рекомендації Міжнародної науково-практичної конференції «Європейська інтеграція вищої освіти України в контексті Болонського процесу», 25–26 жовтня 2012 р., м. Київ. *Вища освіта України*. 2013. № 1. С. 113–115.
2. Інтеграція в європейській освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи: моногр. / за заг. ред. Ф. Ващука. Ужгород: ЗакДУ, 2011. 560 с.
3. Стан юридичної освіти та науки в Україні. Координатор проектів ОБСЄ в Україні у співпраці з Національним університетом «Києво-Могилянська Академія» у 2009–2010 рр., К., 2009–2010, 290 с.
4. Рекомендації конференції «Вдосконалення юридичної освіти в Україні: засадничі підходи», 25–26 квітня 2013 р., м. Харків. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.
5. Проект закону про юридичну (правничу) освіту і загальний доступ до правничої професії № 7147 від 28 вересня 2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62613.
6. Проект закону про юридичну освіту та юридичну (правничу) професію № 7147–1 від 17 жовтня 2017 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62728.
7. Барабаш Ю. Реформа правничої освіти: окремі складові успішної реалізації. *Право України*. 2017. № 10. С. 9–18.
8. Мельник Р., Шаблій О., Шлоер Б. Докорінна реформа юридичної освіти як основна умова утвердження правової державності в Україні. *Право України*. 2017. № 10. С. 56–66.
9. Наровська К. Навички комунікації та вирішення конфліктів: питання включення у освітній процес на основі компетентного підходу через вивчення медіації. *Вісник Академії адвокатури України*. Т. 13. 2016. № 2 (36). С. 127–136.
10. Компетентнісний підхід у побудові освітніх програм / Ю. Рашкевич. Національний експерт з реформування вищої освіти // Проект TUNING. URL: <http://erasmusplus.org.ua/korysna-informatsiia/korysni-materialy/category/3-materialy-natsionalnoi-komandy-ekspertiv-shchodo-zaprovadzhennia-instrumentiv-bolonskohoprotsesu.html?start=40>.
11. Іванків І. Зміна підходів до викладання у юридичній освіті як основна передумова формування професійного правника. *Право України*. 2017. № 10. С. 73–81.
12. James E. Moliterno. A Way Forward for an Ailing Legal Education Model. *Chapman Law Review*. 2013. Vol. 17. Issue 1. P. 74.
13. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/koncepciya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika>.
14. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України від 3 жовтня 2017 р. № 2147–19. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2147-19/page29>.
15. Бойко І. Використання судової практики у процесі викладання навчальної дисципліни «Адміністративне судочинство». *Питання адміністративного права*. Кн. 1. Харків, 2017. С. 278–281.
16. Коломоєць Т. Інноваційні форма практичних занять з навчальної дисципліни «Адміністративне право». *Питання адміністративного права*. Кн. 1. Харків, 2017. С. 270–278.
17. Sturm Susan, Guinier Lani. The Law School Matrix: Reforming Legal Education in a Culture of Competition and Conformity *Vanderbilt Law Review*, Vol. 60. 2007. № 2. P. 515–549.